

УДК 930.24-027.553:947.7“16/17”

Багро С. О.

## СЛОВО VS. ПОНЯТТЯ: СПОСОБИ ПОЗНАЧЕННЯ БАТЬКІВЩИНИ В КОЗАЦЬКІЙ СПІЛЬНОТІ (друга половина XVII – перша половина XVIII ст.)

*У статті проаналізовано поняття батьківщини в козацькій спільноті, яке позначали кількома різними словами. Перевагу надавали слову «отчизна», а у перетисах московських канцеляристів його могли змінювати на слово «отчина». Наголошено, що після петровських реформ в імперському дискурсі найуживанішим у значенні ціннісної категорії стало слово «отечество». Разом з тим, козацькі канцеляристи часто послуговувалися польською та латинською мовами, тож слова «patria» і «ojczyzna» також з'являлися в їхніх текстах.*

**Ключові слова:** батьківщина, слово, поняття, Україна, Малоросія, спільнота.

Серед великого різноманіття підходів до вивчення історії понять найвпливовішими сьогодні є розробки німецьких («Begriffsgeschichte»), з одного боку, та англійських і американських («conceptual history») дослідників – з іншого. Хоча обидві школи мають власну методологічну традицію та різні дослідницькі цілі, Мелвін Ріхтер виокремлює багато спільного між ними [36]. Кожна у свій спосіб, вони враховують теоретичні здобутки семантики, зокрема розрізняють слово – позначення та поняття – позначене. Поняття не обмежується словом, проте слово унаочнює його присутність.

Завдяки спостереженням Френка Сисина в історичній науці міцно закріпилося уявлення про те, що поняття батьківщини в козацькому середовищі позначалося переважно словом «отчизна» [22, с. 7–8]. Більшість істориків нехтує різницею між словом і поняттям, беручи на віру авторитетне узагальнення попередника. Це може бути цілком виправданим, доки поняття батьківщини не ставиться в центр дослідницької уваги [4].

До сьогодні у студіях про козацьку вітчизну не зроблено спроби врахувати можливість позна-

чення одного поняття різними словами або здатність одного слова вказувати на різні поняття. Хоч про це можна зробити припущення зі згаданої вище праці Сисина. Про слово «отчизна» дослідник зазначає: «Середньовічна українська мова вживала цей термін на означення родового спадку або маєтку, а також держави чи земель спадкового правителя» [22, с. 8]. Це узагальнення підтверджується посиланням на «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.». Його упорядники виокремили кілька значень слова «отчизна», навели приклади використання та вказали на побутування таких форм, як «очизна» та «вотчизна» [26, с. 111–112]. У позначуваних сенсах вони перетиналися зі словами «отецтво», «отнина» та «отчина», які мали свої різновиди написання [26, с. 103, 106, 112].

Далі Сисин наголошує: «Поза сумнівом, нове вживання цього терміна походить від польського ojczyzna як еквівалента латинського patria, і всі відомі випадки вживання слова “отчизна” до 1648 року говорять про польсько-литовську Річ Посполиту» [22, с. 8]. Може скластися враження, що, почавши вказувати на батьківщину, «отчизна»

більше не позначала спадку. В історіографії поширеною є думка, що для цього використовували переважно форми слова «отчина».

Обидва слова, разом з тим, мали один корінь і в значенні спадку змінювали одне одного як синонімічні. Це добре видно з універсалу ніжинського полковника Григорія Гуляницького 1650 р. про маєтності козака гомельської сотні, які названо і «отчиною», і «отчиною» почергово: «...кому бы о том відати належало, а особливе пну сотнику гомельскому и вшеякое кондиції людем, иж што есть **отчизна** Опанасова Зінченкова у Тростене в сотні Гомельское, абы от них спокойне того своего заживал, не поносячи в той **отчині** жадной кривди и перешкоди ні от кого, а мешкать ему волно люб в Стародубі, люб кгде хотіть и своего спокойне заживал» [6, с. 297]. Нині цей документ відомий у копії першої половини XVIII ст. Поява в ньому терміна «отчизна» під час перепису видається вкрай малоюмовірною. Та навіть припущення такої можливості не змінює загального висновку. Несвідома помилка могла мати місце лише за умови збереження значення спадку за цим словом, що, до речі, підтверджується й іншими друкованими «пам'ятками української мови» [20, с. 32, 49, 50].

Розрізненням «отчизни»-батьківщини та «отчини»-спадку, скоріш за все, керувався Зенон Когут, характеризує один з етапів поширення поняття вітчизни в козацькій спільноті: «...першим кроком на шляху до спростування польсько-литовської концепції “спільної отчизни” була відмова польському королеві в його праві називатися спадковим володарем України. Натомість, спадкоємним монархом Малої Росії-України за правом успадкування від “руських князів” було визнано московського царя. Водночас, акцент на статусі Малої Росії-України як царському спадковому володінні (“отчина”, “отечество”, “отеческо”) частково підривав підвалини концепції “спільної отчизни”. Подальша еволюція терміна “отчина” (як царського спадкового володіння) призвела до того, що він почав поступово вживатися стосовно Малої Росії як “нашої отчини”, тобто у значенні отчини українського народу. Це концептуально зблизило “отчину” з “отчиною”» [9, с. 232].

Для обґрунтування свого узагальнення Когут спирається на лист козацької старшини 1659 р., яка підтримувала Івана Виговського, до «промосковського гетьмана» Івана Безпалого, де сказано: «...ваша милость, уродився с нами вместе волным народом и скормився заодно в Малой Росіи, отчине нашей» [2, т. 15, с. 405]. Хоча Малу Росію зображено козацькою батьківщиною,

її названо «отчиною», а не «отчиною». Проте цей лист також не є оригіналом. Його переписано московськими канцеляристами Малоросійського приказу. Велика кількість джерел другої половини XVII ст. збереглися лише у такому вигляді. При цьому слова інколи могли несвідомо переінакшувати або замінювати на синоніми. Переписувач, скоріш за все, просто не помічав різниці, підлаштовуючи уявні категорії «інших» культур під «свою».

Від Богдана Хмельницького згадки про царську «отчину» Київ та Малу Росію справді стають повсюдними у політичній кореспонденції Війська Запорозького з московською стороною [8]. Разом з тим козацька спільнота неодноразово змінювала вектор своєї політичної лояльності, тому у ролі свого «дідиного» монарха періодично могла зображувати не тільки царя, а й короля. Проте навіть у «пропольських» переписних листах поняття батьківщини могло позначатися словом «отчина», що певною мірою піддає інтерпретативну схему Когута. У зверненні гетьмана Павла Тетері до золотоніських жителів від 22 жовтня 1663 р. зазначено: «Понеже чрез всі ті літа чрез которіе от **любви братской** отпали есмя, вишняго Бога забивши, между собою брань и войну всчали, не могу я розуміти, за что так толко самим себѣ утрату и пагубу учинили **отчині матці нашѣй** такую, не токмо скорбями своими и сторонними владѣтелстви, также и душами невинных людей за вимислом малодушных и хитрых заводчиков наповнили; потом от короля его милости, пана нашего милостивого, дідиного, отпадши, и для того особенно та сторона Дніпра вся обще в **неволію** идет...» [2, т. 5, с. 187]. Хоча цілість України неодноразово зображено ціннісним орієнтиром у гетьманських наказах Тетері, батьківщиною, все ж, виступає уся Річ Посполита [29, с. 232]. Тому навряд чи використання тут слова «отчина» можна пояснити асоціацією Малоросії зі спадком «українського народу».

У пошуках порозуміння з Короною Польською Петро Дорошенко відправляє своїх послів на переговори до Острога, а згодом на коронний сейм 1670 р. Окреслення прав київського митрополита в інструкціях козацьким делегатам супроводжувала фраза: «...*spolney oyczyznie spolnie prawa, wolnosci y ozdoby wzajemnie obudwum narodom należeć mają*» [35, арк. 58 зв]. У відомих кирилических списках інструкцій при перекладі цієї формули використано слово «отчизна» [29, с. 384, 392]. Багато своїх вимог Дорошенко з невеликими переінакшеннями запозичив із Гадяцького трактату 1658 р., де також містилася

формула: «...w spólnej ojczyźnie spólne prerogatywy...» [29, с. 49]. 1660 р. на переговорах у Борисові між річпосполитськими делегатами, з одного боку, та козацькими і московськими, з іншого, гадяцькі домовленості були важливим прецедентом для аргументації обох сторін [34, с. 544–547]. Проте цього разу згадки про спільну батьківщину у переписі московських канцеляристів було подано за «обчюю отчину» [28, с. 14].

У переписних листах «отчина» та «отчизна» не розрізнялися та використовувалися паралельно навіть в одному тексті. Зокрема в листі Петра Дорошенка до низовиків зазначено: «...в дальних странах все лето бил с войском, радеючи о успокоении несчастливых в плачевной отчине междуособних мешанин... упадку неисчетного отчизне от разорения учинилось чрез домовую несчастливую меж годами от людей безстрашных зачатую колотню; но воздыхания и плач людской пусть падет на тех, которые, за урядом гоняся, не токмо к разорению отчизну, но и все войско к великой неславе приводят своими подущенми» [2, т. 11, с. 86]. У обох випадках занепад козацької батьківщини пояснено внутрішньою незгодою. Наталя Яковенко помітила, що цей мотив неодноразово супроводжував поширений топос «плачущої» вітчизни [33, с. 431–432]. Його вираження в одному тексті різними словами можна зустріти також у переписному листі ще одного «пропольського» гетьмана Михайла Ханенка до Дем'яна Многогрішного від 30 липня 1669 р.: «...буду за вольность стояти оплаканныя отчизни, сколько помочи Бог подаст, и обороняти. Для чего и тебя брата моего, аще правим сином нарекся еси милой отчине прошу: изволь с нами братски во всем поступити...» [2, т. 9, с. 44].

На відміну від річпосполитської, в московській політичній культурі вірність монарху була найвищою ціннісною прерогативою [17]. В титулі царя вказувалося, що він – «Отчичь и Дедичь и наследник и государь и обладатель» земель різного статусу [30, с. 193–210]. Тому і «отчина», і зрештою «отчизна» могли позначати лише «його» царське спадкове володіння, а не загальну самоцінну політичну категорію. Це підтверджується прикладами Ізмаїла Срезневського. Згідно з його спостереженнями «отчизна» у московському просторі пов'язувалася лише зі спадком [27, с. 830–834]. Більш детальний словник російської мови XI–XVI ст. крім значення спадщини фіксує за словом «отчизна» також значення батьківщини, що, правда, наведені приклади стосуються тільки XVII ст. і пов'язані виключно із Західною Руссю [25, с. 64].

У козацькому просторі, де надавали перевагу «отчизні», однозначно виключити можливість використання слова «отчина» на позначення батьківщини не можна. Цьому могло сприяти утворення від одного кореня, взаємозамінність обох слів у значенні спадку, вплив московської канцелярії та позначання ними одного і того самого об'єкта – «Малоросії». У латинсько-слов'янському лексиконі 1724 р. Івана Максимовича, військового писаря за гетьманування Пилипа Орлика, серед перекладів латинського «patria» вказано слова: «отчество», «отчествіє», «отчина» та «отчизна» [12].

Крім уже розглянутого, зазначена у словнику церковнослов'янська лексема найвірогідніше мала болгарське коріння. Слово «отчество» разом з формою «отчество» входить в ужиток з X ст. для перекладу грецького слова «patris» [3]. На думку Володимира Колесова, в «києворуські» часи вони використовувалися як семантично близькі до слова «отчина». Намагаючись виокремити закономірну відмінність між ними, Колесов, тим не менш, помічає велику кількість синонімічних контекстів. Очевидно, досліднику важко дати раду із багатогранністю виявлених ним прикладів. Тому він пропонує вважати, що спочатку розрізнявані категорії згодом зливаються в один конструкт: відбувається змішування різних понять про володіння місцем, батьківським домом та спадком роду загалом [10, с. 242–246]. Описуючи слововжиток XV–XVII ст. в Московському царстві Колесов, услід за Дьяконовим, схильний пов'язувати слово «отчество» з установленою традицією займання посад залежно від належності до знатного роду [10, с. 246]. Разом з тим дослідник вважає, що ці слова паралельно могли використовуватися для позначення загальної батьківщини її мешканців. Однак наведені ним приклади не є однозначними і відкриті для інших варіантів інтерпретації.

Поруч із Московським царством церковнослов'янська мова мала широке застосування в руському православному просторі Речі Посполитої. У «Лексиконі» Памво Беринди, словнику церковнослов'янської мови, який уперше вийшов друком 1627 р., «отчизну» згадано разом із «отцовством» серед значень слова «отчество» [5, с. 147]. «Лексикон» пояснював часто малозрозумілу церковнослов'янську лексику відповідниками руської мови [13, с. 100–186]. Використовуючи працю Памво Беринди, невідомий автор, скоріш за все з Лівобережної України, склав у другій половині XVII ст. зворотний словник, в основу якого покладено реєстр руської лексики – «Синоніма Славеноросска». Відповідниками



слова «отчизна» тут показано «отчество» та «отчество» [11, с. 203].

Укладачі іншого «словено-латинського» словника середини XVII ст. Єпіфаній Славинецький та Арсеній Корецький-Сатановський походили з «українних» теренів Речі Посполитої, викладали в Київській братській школі, а 1649 р., на запрошення царя Олексія Михайловича, переїхали працювати до Москви [13, с. 211–218]. Тому можна вважати їх обізнаними з мовними практиками обох політичних культур. Разом з тим світоглядні засади обох перш за все визначала, так би мовити, «професійна» церковна ідентичність. Василь Німчук фіксує велику кількість «української» лексики у їхньому словнику [13, с. 234–250]. Проте «отчизну» в ньому не згадано, натомість розміщено латинський переклад слова «отчество», до якого відсилає також термін «отчество» [23, с. 534]. Він передбачає кілька варіантів – «*patria*», «*solum natale*», «*patrimonium*» («батьківщина», «місце народження», «батьківський спадок») [23, с. 528]. Для Славинецького, як і Беринди, «отчество», очевидно, було основною формою. Саме її він обрав для перекладу «*patria*» в іншому своєму «Лексиконі латинському» [23, с. 302]. Вірогідно на українських територіях вона була звичнішою за «отчество».

Напрацювання Славинецького та Корецького-Сатановського стали одним із основних джерел для Федора Полікарпова при створенні «Лексикону трьохязичного», відомого перекладного словника церковнослов'янської, грецької та латинської мов, 1704 р. [21, с. 156–159]. На відміну від своїх попередників, Полікарпов виокремив два паралельні переклади слова «отчество». Перше він уточнив словом «отчизна» і подав за відповідник до «*patris*» (грец.) та «*patria*» (лат.), а друге словом «отчество» та переклав як «*patrotis*» (грец.) «*paternitas*» (лат.) [19, с. 207]. Тобто варіанти одного слова він використовував для позначення відмінних понять батьківщини та батьківства. Обидві іпостасі деталізуються протягом XVIII ст.

Після реформ Петра I, не без впливу та ідеологічної підтримки київської вченості, поняття батьківщини поступово інтегрувалося до великоросійського політичного дискурсу [18, с. 279–330]. Тяжіння до вибору форми «отчество» у значенні батьківщини, можна припустити, посилюється в імперському просторі з упровадженням нового титулу монарха, у якому той названий «отцом отчества» [1]. Згідно з «тлумачним» словником академії Російської 1793 р. «отчество», з одного боку, – це «страна, государство, область, место

рождения чьего», а з іншого – «название, имя отцовское к имени сыну или дочери придаемое с прибавлением на конце слогов *в мужеском ч*, а в женском *на*» [24, с. 665–666]. Натомість розрізнення слів «отчизна» та «отчина» стає принциповішим. Перше розуміють як батьківщину («место, страна, где кто-то родился»), а друге – суто як спадок: «владение в землях, в крестьянах состоящее, переходящие от отца или матери на детей иначе родовое имение» [24, с. 666–667].

Тому вживання «отчини» для позначення козацької батьківщини у переписних текстах XVII ст. поступово стає незвичним та потребує додаткового пояснення або заміни. Зокрема біля згадки про оплакану «отчину нашу» в копії листа Петра Дорошенка до полтавського полку публікатори джерела зазначили: «В современном списке от слова отчине сделана виноска на поле, где написано: отчество» [2, т. 6, с. 50]. У «Договорах і постановах» Орлика усі згадки слова «отчизна» так і передані російським переписувачем початку XIX ст. Певні проблеми, очевидно, викликали прикметникові форми слова. Так, біля згадок «о общем **отчистом** добре» та «о нарушение прав и волностей **отчистих**» переписувач підкреслив незвичне та вніс уточнення на берегах серед інших пояснень польської та української лексики, написавши «отчественном» та «отчественных» відповідно [14, с. 214, 224]. На те, що його інтерпретація була влучною, вказує латинський варіант документа, у якому відповідні згадки записані: «*de communi patriae commodo*» та «*de violandis legibus ac libertatibus patriis*» [15, с. 8, 10]. Разом з тим у тексті переписувача той самий прикметник «отчистой» один раз лишився без пояснення [14, с. 222]. Можна припустити, що пропуск був зумовлений неухважністю переписувача. Принаймні в іншому документі, підтвердженні шведським королем Карлом XII «Договорів і постанов», переписаному тією ж рукою, бачимо таке саме пояснення прикметника «отчистих» відповідником «отчественных», як і в основному тексті «конституції» [7, с. 98]. При перекладі перевагу також починають надавати «отчеству». Наприклад, у кириличних списках Гадяцького договору XVIII ст. замість польського «*ojczyzna*» використано слова «отчество» [29, с. 49, 50], «отчествие» та «отчество» [32, арк. 1, 3].

Крім розглянутих прямих вказівок, поняття батьківщини могло позначатися назвами об'єктів, на які вказує, такими як «Річ Посполита», «Україна», «Мала Росія», «Малоросія», «Малоросійський край», «Малоросійська Україна», а також перетинатися із поняттями «сторона»,

«земля», «братський союз» чи «соединение». Однак цілком ототожнювати їх із вітчизною некоректно. Тому в цьому випадку кожне використання потребує окремого аналізу.

Отже, для вказівки на поняття батьківщини в козацькій спільноті перевагу надавали слову «отчизна». Разом з тим політична риторика Війська Запорозького в другій половині XVII ст. могла вестися не тільки руською, а й польською і латинською мовами. Тому цілком вірогідне паралельне використання слів «ojczyzna» і «patria». Оскільки велика кількість текстів козацького походження збереглася сьогодні лише в копіях,

можемо припустити, що деякі слова замінювалися, з погляду переписувача, синонімічними. В московській політичній культурі, приміром, поняття вітчизни поширено не було. Тому в переписних текстах терміни «отчизна» і «отчина» були взаємозамінними. Цілком можливо також, що це впливало і на козацькі риторичні практики. Разом з тим козацька канцелярія за необхідності могла послуговуватися церковнослов'янською лексикою. До того ж у російському імперському просторі слово «отечество» поступово перетворюється на головний маркер для батьківщини.

### Список літератури

1. Акт поднесения Государю Царю Петру I титула Императора Всероссийского и наименования: Великого и Отца Отечества // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. 6 : 1720–1722. – № 3840. – С. 444–446.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1867. – Т. 5. – 335 с.; СПб., 1869. – Т. 6. – 280 с.; СПб., 1877. – Т. 9. – 988 с.; СПб., 1879. – Т. 11. – 820 с.; СПб., 1892. – Т. 15. – 462 с.
3. Ангелов Д. Съдържание и смисъл на думата отечество в средновековната българска книжнина – I / Д. Ангелов // Palaeobulgarica / Старобългаристика. – 1977. – № 4. – С. 3–19.
4. Багро С. Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії / С. О. Багро // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2013. – Т. 143. – С. 48–55.
5. Беринда П. Лексикон Словенороский / П. Беринда; підгот. тексту і вступ. ст. В. В. Німчука. – К. : Вид-во АН України, 1961. – 272 с.
6. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 3 : (1652–1654) / упоряд. о. Ю. Мицик. – К., 2014. – 424 с.
7. Договори і постанови / упоряд. О. Алфьоров. – К. : Темпора, 2010. – 150 с.
8. Затилюк Я. В. «Спадкоємці», «власники» та «охоронці» киево-руської спадщини в уявленнях мешканців Гетьманщини другої половини XVII ст. / Я. В. Затилюк // УІЖ. – 2011. – № 5. – С. 28–43.
9. Когут З. Від Гадяча до Андрусова: осмислення «отчизни» в українській політичній культурі / З. Когут // Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. – К., 2008. – С. 228–240.
10. Колесов В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Ленинград : ЛГУ, 1986. – 312 с.
11. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская / підгот., вступ. ст. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1964. – 259 с.
12. Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1724) : у 2 ч. / І. Максимович ; фотопередрук О. Горбача. – Рим, 1991. – Ч. II. – 1453 с.
13. Німчук В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською / В. В. Німчук ; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1980. – 304 с.
14. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення і 20-річчя незалежності України) / відп. ред. В. А. Смолій ; упоряд. М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – 440 с.
15. Переписка и другие бумаги Шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф. Орлика, и киевского воеводы Иосифа Потоцкого, на латинском и польском языках / предисловие О. Бодянского // Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. – М. : Университетская типография, 1847. – № 1. – Раздел III. Материалы иностранные. – С. 1–68.
16. Перший рукописний українсько-латинський словник Арсенія Корецького-Сатановського та Єпіфанія Славинецького / О. Горбач ; передм. авт. – Рим : Укр. катол. ун-т, 1968. – 335 с.
17. Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи / С. Плохій // Соціум : альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 267–281.
18. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. М. Плохій. – К. : Критика, 2015. – 429 с.
19. Поликарпов Ф. Лексикон трехязычный, сиречь речений славянских, эллино-греческих и латинских сокровище / Ф. Поликарпов. – М. : Синодальная типография, 1704. – 403 с.
20. Приватні листи XVIII ст. / підгот. : В. А. Передрієнко ; відп. ред.: М. А. Жовтобрюх ; АН Української РСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наукова думка, 1987. – 173 с.
21. Рамазанова Д. «Лексикон трехязычный» Фёдора Поликарпова в собрании Музея книги Российской Государственной библиотеки / Д. Н. Рамазанова // Вивлиофика: История изучения книжных памятников. Вып. 1. – М. : Пашков Дом, 2009. – С. 156–176.
22. Сисин Ф. «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття / Ф. Сисин // Україна модерна. – 2006. – № 10. – С. 7–18.
23. Славинецький Є. Лексикон латинський / Є. Славинецький // Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. В. Німчук. – К. : Наукова думка, 1973. – 539 с.
24. Словарь академии Российской в 6 частях. – Ч. 4 : от М до Р. – СПб., 1793. – 1272 с.
25. Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 14. (отрава – персоня). – М. : Наука, 1988. – 311 с.
26. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / ред. кол. : Д. Г. Гринчишин, Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1978. – 592 с.
27. Срезневский И. Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам : в 3 т. / И. И. Срезневский. – СПб. : Типография Императорской Академии наук. – Т. 2. : Л–П, 1902. – 919 с.
28. Степанов Д. «Русское», «малороссийское» и «московское» в представлениях элиты Гетманщины в 50–60-е годы XVII века /

- Д. Ю. Степанов // Славяноведение: Отделение историко-филологических наук РАН. – 2012. – № 4. – С. 15.
29. Універсали Українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / упоряд. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. – К. ; Львів, 2004. – 1088 с.
30. Филошкин А. Титулы русских государей / А. И. Филошкин. – М. ; СПб. : Альянс-Архео, 2006. – 256 с.
31. Флоря Б. Русское государство и его западные соседи (1655–1661) / Б. Н. Флоря. – М. : Наука, 2010. – 656 с.
32. ЦДІАК України. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 1–8.
33. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – С. 431–432.
34. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659 – 1667) / Т. Г. Яковлева. – К. : Основи, 2003. – 644 с.
35. AGAD. Metryka Koronna. Księgi Poselstw. – Sygn. 25. – 594 арк.
36. Richter M. The history of political and social concepts. A critical introduction / M. Richter. – New-York, Oxford : Oxford University Press. 1995. – 204 p.

*S. Bagro*

# WORD VS CONCEPT: THE WAYS OF DESIGNATION OF THE FATHERLAND IN THE COSSACK SOCIETY (the second half of the 17<sup>th</sup> – the first half of the 18<sup>th</sup> centuries)

*Due to Frank Sysyn's observations, in historiography the concept of fatherland in the Cossack society became strongly associated with the word 'otchyzna'. However, the historical semantics distinguishes the notions of the signifier and the signified. There has not been any attempt in recent historiography that takes into account a possibility that this word could have been marked by different words or, vice versa, that one word could have meant different concepts. This inattention made the historical research much poorer and narrowed the range of interpretations.*

*In the second half of the 17<sup>th</sup> century, the political rhetoric of Zaporizhian Host could be conducted not only in Ruthenian but also in Polish and Latin. Thus, it testifies to the parallel usage of the words 'ojczyzna' and 'patria'.*

*Many texts of the Cossack origin have been preserved only in copies. Besides, there is a probability that the scribes replaced some words with synonymic ones. Since there was no notion of the fatherland in the Muscovitic political culture, mutually interchangeable terms 'otchizna' or 'otchina', which meant the property heritage, came to be used as such in re-written texts. The Muscovitian clerks seem to notice no difference between these words while adjusting the categories of 'other' cultures to their 'own'. It is also possible that the Cossack rhetoric practices ran in such a way as well.*

*The Cossack chancery, if needed, could have used even the church-Slavonic lexemes. In particular, the word 'otechestvo' with its variant 'otchestvo' entered the political discourse since the 10<sup>th</sup> century as a translation of the Greek word 'πατρίς'.*

*After Peter the Great's reforms, with the ideological help of the church educated elite from Kyiv, the concept of fatherland gradually integrated into 'Greatrussian' political discourse. In the imperial environment, the word 'otechestvo' eventually became the main marker for the fatherland. On the other hand, the word 'otchina' preserved its meaning of the property heritage. Hence, its usage as a signifier for Cossack fatherland in the rewritten texts of the 17<sup>th</sup> century gradually lost its regularity and required an additional explanation or replacement.*

*Except the proposed direct designations, the concept of fatherland could have been marked by the names of the objects which were signified. These were 'Rzecz Pospolita', 'Ukraine' or 'Lesser Russia'. Also the concept of fatherland could have interlaced with the concepts like 'storona' (side, country), 'zemlia' (land), 'brother's union' or 'sojedinienie' (confederacy). Nevertheless, these cannot be fully equated with fatherland.*

**Keywords:** fatherland, word, concept, Ukraine, Lesser Russia, community.

*Матеріал надійшов 16.03.2016*